

प्रकरण पाचवे

उपसंहार

प्रकरण - पाचवे

उपसंहार

महाराष्ट्राच्या भूमित सहयाद्रीच्या पायथ्याला एक निश्चित असे वेगळेपण असलेला जिल्हा म्हणजे “ सातारा” जिल्हा होय . या जिल्ह्याला महान ऐतिहासिक परंपरा लाभलेली आहे . शिवरायांनी या भूमितच जावळीच्या चंद्रराव मोरेंचा पाढाव करून स्वराज्याचा विस्तार घडवून आणला . या जिल्ह्यातीलच प्रतापगडाच्या पायथ्याला शिवरायांनी “अदिलशाहीच्या अस्तित्वाला जबरदस्त हादरा दिला” . व त्यांचा खंदा शिलेदार अफजलखानास चिरनिद्रा घेण्यास भाग पाडले . भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील आंदोलनामधील सातारा जिल्ह्याचे योगदान सुवर्णक्षरांनी नोंद करून ठेवावे असे आहेत . कातीसिंह नाना पाटील यांच्या “ प्रतिसरकारच्या” माध्यमातून स्वातंत्र्याच्या आर्त डरकाळीने दुमदुमलेला हा सातारा जिल्हा माननीय यशवंतराव चव्हाण व लोकश्री बाळासाहेब देसाई यासारख्या लोकनेत्यांचा जिल्हा म्हणूनही ओळखला जातो .

महात्मा जोतिबा फुले यांच्या शिक्षण प्रसाराने प्रभावित होवून बहुजन समाजामध्ये ज्ञानगंगा पोहचवण्याचे कार्य कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी या जिल्ह्याच्या भूमितूनच सुरू केले . आणि आपला शिक्षण स्वरूपी वटवृक्ष संपूर्ण महाराष्ट्रभर पसरविला . त्यांच्या कार्याचा कसा पुढे नेत शिक्षण महर्षी प .पू . बापूजी साळुंखे यांनी या जिल्ह्यातच कराड शहरातील कृष्णा कोयना या नदयांच्या पवित्र “ प्रतिसंगमावर” शिक्षणाची वेळ तळागळात रूजवण्याचा प्रयत्न केला . अशी ऐतिहासिक पार्श्वभूमी लाभलेल्या सातारा जिल्ह्यातील कराड शहरास विशिष्ट अशा भौगोलिक स्थानाने अत्यंत महत्त्व प्राप्त करून दिलेले आहे . कृष्णा कोयना या दोन जीवनदायीनी नंदयाच्या संगमावर वसलेले हे ठिकाण महाराष्ट्राचा उत्तर दक्षिण भाग, कोकण देश यांना जोडणा-या मुख्य मार्गावरील केंद्र काव्यापासून ते विविध शिलालेख, ताम्रपट, यामध्येही या शहराचा उल्लेख आढळतो . कराड शहराजवळच पुणे मुंबई

महामार्गावर असलेले आगाशिवनगर हे छोटेसेच गाव आहे . परंतु प्राचीन काळातील बौध्द लेण्याच्या अस्तित्वामुळे या छोटयाशाच गावाला ऐतिहासिक स्थान प्राप्त झाले आहे .

कराड शहराच्या प्राचीन काळापासूनच्या महत्वपूर्ण स्थानाचे अस्तित्व सांगणा-या “कराहटक महात्म्य” या प्रसिध्द पुराणावरून आपणास कराड शहराची प्राचीन काळापासूनची विविध घटकातील महत्वपूर्ण योगदान लक्षात येते .मौय, सातवाहन, राष्ट्रकूट, वाकाटक, कलचूरी . चालुक्य व यादव “यासारख्या” दिग्गज सत्ताधीशांचा अंमल अनुभवलेल्या या शहराचे आणखीही महत्वपूर्ण वैशिष्ट्य सांगता येते . ते म्हणजे या शहरास मंदिरे व मंदिर रचनाची मोठी परंपरा लाभलेली आहे . वैशिष्ट्यपूर्ण इतिहासाने आजवर कराड शहराची राजकीय, शैक्षणिक, इतिहासाची वेगवेगळी नोंद केली आहे . परंतु मंदिरे व या मंदिराचा वैशिष्ट्यपूर्ण रचनामधून कराड शहराच्या सांस्कृतिक प्रगतीत मोलाची भर घातलेल्या योगदानाची मात्र सखोलपणे दखल घेतली नाही . कराड शहरास सांस्कृतिक प्रगती व धार्मिक अधिष्ठान प्राप्त करून दिलेल्या या मंदिराचा अभ्यास या दुर्लक्षित भागावर लक्ष वेधण्याच्या हेतूने सदर संशोधन विषयाची संशोधनासाठी निवड करण्यात आली आहे .

कराड शहरामध्ये असलेल्या कृष्णामाई मंदिर , दैत्यनिवारीणी मंदिर, रेणूका मंदिर, उत्तरालक्ष्मि, हाटकेश्वर मंदिर या मंदिराच्या वैशिष्ट्यपूर्ण वेगळेपणाची ठळक जाणिव होत असल्याने तसेच या मंदिर परिसरात होत असलेले वेधाध्यन व धर्मनिर्णयासाठी देशभराच्या कानाकोप-यातून दर्शनास येणा-या लोकांच्या ओघामुळे या क्षेत्रास जे महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त झाले आहे त्यामुळेच या क्षेत्रास भारत देशातील “दक्षिण काशी” असेही संबोधण्यात येते .

कराड शहरामध्ये प्रवित्र कार्य करण्यासाठी जूनी तिर्थे बारा शिवस्थाने, तिन गणपती मंदिरे तसेच चार विष्णू मंदिरे आहेत . शहरात अनेक मठ, आश्रम तसेच अनेक महत्वपूर्ण व्यक्तीच्या समाध्याही आहेत . कराड शहराचे प्रमुख श्रध्दास्थान असलेल्या कृष्णामाईची यात्रा ही शहराबरोबरच आसपासच्या परिसरातही प्रसिध्द आहे . कराड शहरामध्ये जशी हिंदू समाज पवित्र मानित असलेली अनेक मंदिरे आहेत . तसेच मुस्लिम समाजाचीही एकंदरीत सात श्रध्दास्थाने आहेत . सात स्मृतिवाचक

देवस्थाने व अकरा प्रार्थनास्थळे मिळून कराड शहरात लहान मोठी अशी एकूण १२० मंदिरे शहराच्या धार्मिक व सांस्कृतिक प्रगतीत मोलाची भर टाकतात .

कराडमध्ये हिंदूची प्राचीन व मध्ययुगीन मंदिरे, देवळे तसेच स्मृतिचिन्हे आहेत . यामध्येच काही शिवशंकर देवतेची प्राचीन मंदिरे आहेत . त्यांची दखल “शक्तिसौष्ट” या ग्रंथामध्ये आढळून येते . कराडमध्ये हाटकेश्वर, आनंदेश्वर, काशिविश्वेश्वर, रत्नेश्वर, पावकेश्वर ही शिवलिंगे आहेत . यातील काही मंदिरे ही हेमांडपथीय बांधणीची असून या मंदिराचा वेळोवेळी जिणार्धदार झालेला असल्याने मंदिराचा मंडप, गाभारा, कळस यामध्ये विभिन्नता आढळून येत आहे . यामुळेच काळाच्या ओघात या मंदिराचे प्राचीनत्व लोप पावत आहे . त्यामध्येच काही प्राचीन काळाची साक्ष सांगणारी शिलाहार कालीन संगमेश्वर व राम मंदिर ही भव्य मंदिरे आजही अस्तित्वात आहेत . जसे प्राचीन काळाची साक्ष देणारे अनेक मंदिरे कराड शहरामध्ये आहेत . तशीच मध्ययुगाची आठवण करून देणारीही काही मंदिरे आहेत . ज्यामध्ये काही गणेश मंदिराचा समावेश आहे . उदा . “वड्याचा गणपती” कोटाखालील सिध्दिविनायक , मंगळवार पेठेतील गणेश मंदिर इ . मंदिरे इ .स .नाच्या १७७७ या दशकातील सांस्कृतिक प्रगतीची साक्ष देतात . तसेच इ .स . १७४२ ते १८९८ या काळातील काळा मारुती, वीर मारुती, कमानी मारुती, शनिवार मारुती ही मंदिरे मध्ययुगाच्या या सांस्कृतिक व धार्मिक प्रगतीमध्ये आपले योगदान सांगतात . अनेक वैशिष्ट्यपूर्ण अशा या मारुती मंदिराची रचना आहे . ज्यामध्ये काळ्या एकसंघ शिळेवरील अखंड मुर्ती भव्य शरीर सौष्टव डाव्या हातामध्ये गदा अशी मारुती मंदिराची रचना वेगळ्या वैशिष्ट्यांनी नटलेली दिसते . सदर कालखंडाचा विचार करता म्हणजे १७४२ व १८३८ या कालखंडात ज्या मंदिराची निर्मिती झाली . त्यामध्ये प्रामुख्याने मारुती मंदिरे व गणपती मंदिराचीच स्थापना झाल्याचे आढळून आले . त्यावरून असे दिसून येते या कालखंडातील राजे हे शक्ति, बल व विदया यांचे उपासक असावेत . म्हणूनच मध्ययुगाच्या कालखंडातील कराड शहरातील मंदिरामध्ये प्रामुख्याने गणपती व मारुती या देवतेचीच मंदिरे प्रामुख्याने आढळतात . अनेक पुरुष देवतांच्या मुर्ती जशा कराड शहराची धार्मिक विचारांची प्रतिके म्हणून आपले अस्तित्व दाखवितात . त्यामध्येच या शहरामध्ये काही आराध्य अशा स्त्री देवतांच्याही मंदिराचा सहभाग आहे . ज्यामध्ये कराड शहराची

ग्रामदैवत असलेले देवी श्री कृष्णामाईचे मंदिरे कराड शहराचे ग्रामदैवत आहे . या मंदिराची वैशिष्ट्ये सांगत असताना आपणास असे दिसून येते की ही मूर्ती दशभुजा असलेली ,सिंहासनारूढ व कौर्यमुद्रा करून महिषासुर या राक्षसाचा वध करताना असलेल्या स्त्री रूपाची असलेली दिसून येते . या मूर्तीच्या बाबतीत अनेक आख्यायिका सांगितल्या जातात . ज्यामध्ये कृष्णा काठावर वसलेल्या या मंदिरातील देवतेची मूर्ती ही कृष्णा नदीकडे तिरप्या नजरेने पाण्याचा प्रवाह न्याहळताना दिसते . म्हणून तिचे नाव कृष्णामाई असे ठेवले असावे . कराड शहरामधील तसेच आसपासच्या परिसरातही या देवाचे आराध्य दैवत म्हणून अनेक उपासक उपासना करताना दिसतात . जसे मध्ययुगाच्या कालखंडामध्ये मारूती व गणपती या मंदिराचे अधिक प्राबल्य होते . तसेच कराड शहरामध्ये शिलाहार राजवटीत देवी लक्ष्मीचे अधिक अधिष्ठान आपणास दिसून येते . "शिलाहार" राजे हे लक्ष्मी भक्त होते . त्यांनी कराडच्या दक्षिणेकडील निजामाच्या माळावर २८८ फूट लांब व ९० फूट रुंद असे भव्य मंदिर बांधले . ते मंदिर उत्तरालक्ष्मिचे मंदिर म्हणून आजही प्रसिद्ध आहे . या मंदिराचे वैशिष्ट्य म्हणजे या मंदिराचे प्रतिबिंब कृष्णा-कोयनेच्या संगमामध्ये दिसते . कराडला प्राचीन काळापासून पुराण कथामध्ये ज्या वेगवेगळ्या उल्लेखाने ओळखले जाते . त्यामध्ये " कमला लक्ष्मीचे निवासस्थान" म्हणूनही कराड शहराचा उल्लेख आढळतो . लक्ष्मि देवतेच्या जोडीने आराध्य दैवता मानली जाणारी दैत्यनिवारणी अशी या देवतेची उपासना अनेक लोक करतात . या मंदिराबाबत अशी आख्यायिका मानली जाते की या देवतेची मूर्ती म्हणजे कृष्णा कोयनेच्या परिसरात ब्रह्मदेवाने निर्माण केलेली तेजस्वी मूर्ती किंवा शक्ति आहे . या मंदिराचा जीर्णोध्दार पंतप्रतिनिधिनी केल्याचा उल्लेख आहे . या मंदिराच्या जोडीलाच कराड शहराचाच एक भाग असलेला प्राचीन काळचे सिध्दपूर हे गाव आज या गावास सैदापूर या नावाने ओळखले जाते . या गावातील रेणूका मातेचे मंदिरही लोकासाठी आराध्य देवतेचे मंदिर मानले जाते . या मंदिराचा झुरळे बंधुनी जीर्णोध्दार केल्याचा उल्लेख आढळतो .

ज्याप्रमाणे हिंदू समाजाची अनेक आराध्य दैवते व त्यांची मंदिरे कराड शहराची सांस्कृतिक, धार्मिक प्रगती दाखवितात . त्याचप्रमाणे इतरही समाजामध्ये आपआपल्या धर्माच्या परंपरेनुसार सण उत्सव साजरे करण्याची प्रथा आहे . ज्यामध्ये मुस्लिम समाजासाठी आपल्या धर्मानुसार सण उत्सव साजरे

करण्यासाठी सात मशिदी स्थापिलेल्या आहेत . त्यांच्या माध्यमातून मुस्लिम समाजासाठी धर्माधिष्ठीत सामाजिक संस्था आणि इतर संस्था कार्य करित आहेत . जसे मुस्लिम समाज कराड शहरामध्ये आपले वेगळे अस्तित्व टिकवून आहे तसेच या शहरामध्ये मुस्लिमाप्रमाणेच अनेक अल्पसंख्याक जाती व धर्माचे लोकही आपआपल्या धार्मिक नियमानुसार विविध देवी देवतांची आराधना करतात . मुस्लिम समाजाप्रमाणेच कराड शहराला इ .स .नाच्या सातव्या शतकापासून जैन समाजाची मोठी परंपरा असल्याचे आढळते . अल्पसंख्याक म्हणून ओळखला जाणारा हा समाज व्यापार उदिम क्षेत्रात स्वतःचे वेगळे अस्तित्व निर्माण करून राहिलेला आहे . शहरामध्ये जैन समाजाची सात धार्मिक स्थळे म्हणजेच मंदिरे आहेत . त्यामध्ये पाठशाळा चालविल्या जातात . आपआपल्या धर्म संस्कृतीप्रमाणे जैन धर्म आपले आचरण करित आहे . कराड शहरात जैनाप्रमाणेच बौद्ध धर्मलाही मानाचे स्थान आहे . परंतु या धर्माचे श्रद्धास्थान म्हणजे बौद्ध विहार अशी निश्चित स्वरूपाची कोणतीही वास्तू कराड शहरामध्ये अस्तित्वात असल्याचे दिसून येत नाही . ख्रिस्ती धर्माच्या प्रार्थना स्थळाचे उल्लेख मागील १२० वर्षांच्या इतिहासापासून चालत आलेली असल्याचे दिसून येते . त्यांचे प्रार्थना स्थान म्हणून एक चर्च कराड शहरात दिमाखात उभा आहे . ज्याचे प्रशासन ख्रिस्ती धर्माचे व्यवस्थापक व संघटक पाहतात . या चर्चमध्ये एक वैशिष्ट्यपूर्ण गोष्ट असते ती म्हणजे चर्च केवळ ख्रिश्चनांचीच मालकी आहे . व त्यासाठी इंग्रजी प्रार्थना केली पाहिजे असे बंधन न पाळता सर्वसामान्य घटकातील कोणताही व्यक्ति येशूला दैवत मानून मराठीतून प्रार्थना करतात . प्रत्येक समाजाने आपआपल्या परिने मनोभावे पूजा करावी असे शहरामध्ये वातावरण असल्याने लोकांच्यामधील या सामंजस्याच्या भावनेने शहरामध्ये एक प्रकारे शांतता स्थैर्य आणि समृद्धीचे वातावरण निर्माण झाल्याचे दिसते . समाजातील प्रत्येक जाती धर्माच्या व्यक्तित्ने कराड शहरामध्ये संत परंपरा किर्तन, भजन, प्रवचन, संमेलने, रंगभूम, कथा, शाहिरी, तमाशा, संगीत, चित्रकला, चित्रपट, नाटक या क्षेत्रात भरीव कामगिरी करून वैशिष्ट्यपूर्ण क्षेत्रात प्रगती केल्याचे अभ्यासात आढळून आले .

भारतीय समाज अठरा पगड जातीच्यामध्ये विभागलेला आहे . तरी सर्व जाती धर्माच्या लोकांसाठी कराड शहरामधील विविध मंदिरे उभारलेली असली तरी प्राचीन काळापासून फक्त एकाच

जार्तींचा प्रभाव असलेले एका मंदिराचे कराडमध्ये अस्तित्व जाणवते . गुजरात आणि सौराष्ट्र राज्यामध्ये महाराष्ट्रपेक्षाही तुलनात्मक दृष्ट्या शिवलिंगाची मंदिरे अधिक प्रमाणात आढळतात . कराड शहरामध्ये देखील शंकराच्या तिन लिंगापैकी हटकेश्वर हे एक शिवलिंग आहे . याचे वैशिष्ट्य असे मानले जाते की हाटकेश्वर हा नागर ब्राहमणाचा देव अहे आणि म्हणूनच या हाटकेश्वराची मंदिरे प्रामुख्याने जेथे नागर ब्राहमणांची वस्ती आहे तसेच बांधली जातात . कराडच्या हाटकेश्वर मंदिराचे आणखी एक वैशिष्ट्य सांगितले जाते ते म्हणजे प्रमुख व पुरातन मंदिर मानले जाते . ज्याची पुरातन आख्यायिका अशी आहे की जेव्हा भगवान श्री विष्णुने आपल्या दशावतारामध्ये वामनाचा अवतार घेवून त्रैलोक्याला जाण्यासाठी पहिले पाऊल उचलले त्या तीन पावलामधील पहिले पाऊल वडनगर येथे ठेवले .

जसा कराडला मंदिराचा वारसा लाभला आहे . तसेच प्राचीन कालखंडातील विश्वविद्यालयामध्ये प्रसिध्द असलेल्या मगध या विश्वविद्यालयाची शाखा “आगशीव डोंगर” परिसरात होती . असा उल्लेख “बहुभोट विघोटक” या श्रवणबेळगोळ येथील स्तंभावर आढळतो . म्हणजेच प्राचीन काळापासून मंदिरासोबतच कराड शहरात शिक्षणाचीही महान परंपरा असल्याचे आढळून येते . “ज्ञान आणि उपासना” यांची मोठी परंपरा असणा-या कराड शहरामध्ये संस्कृत अभ्यासक्रमासाठीच्या अनेक वेद पाठशाळा असल्याचा प्राचीन उल्लेख तसेच मुस्लिम राजवटीमध्ये मस्जिद यांच्या मधून मदरसेच्या रूपाने चाललेल्या अध्ययन व अध्यापन कार्याचा उल्लेख आढळून येतो .

कराड शहराचे महात्म्य विविध ग्रंथांच्या आधारे , पुराणांच्या आधारे जसे आपणास अभ्यासता आले तसेच प्राचीन कालखंडापासून कराड शहराच्या अस्तित्वाच्या खुणा सांगणा-या विविध गोष्टी घटक पुरातत्व खात्याच्या उत्खननात शोधून काढण्यात आले . ज्या घटकांमधून कराड शहराच्या अतिप्राचीन अस्तित्वाची ओळख होते . अशा उत्खननात सापडलेल्या विविध घटकामध्ये प्रामुख्याने कराड व त्याच्या आसपासच्या परिसरात सापडलेल्या आखिव तांबड्या मन्यापासून बनविलेल्या वस्तू, सपाट गुळगुळीत बांगड्याचे तुकडे, अलंकारामध्ये वापरल्या जाणा-या शोभिवंत वस्तू, बॅटन्स तसेच नाणी, आगाशिव लेणी अशा वस्तू आढळून आल्या . जसे या वस्तूंनी उत्खननात सापडून कराड शहराच्या प्राचीन परंपरेची साक्ष दिली . त्याचप्रमाणे १९६५ ते १९६८ या आधुनिक कालखंडात कराड शहरातील पंथाचा कोट या

ठिकाणी उत्खनन करत असताना जे अवशेष सापडले त्यावरून कराड शहराचे प्राचीनत्व दिसून येणा-या काही गोष्टी आढळल्या व पुरातत्व खात्याच्या उत्खननाने कराड शहराच्या प्राचीन अस्तित्वाला काही पुरावे सादर करून आपल्या मताला पुष्टी दिली .

विकेंद्रिकरण आणि सर्वसमावेशकता हा भारतीय संस्कृतीचा पाया आहे . आणि याचे प्रत्यक्ष वास्तव रूप म्हणून मंदिराला अनन्य साधारण महत्व आहे . ईश्वर आपले श्रद्धास्थान या गोष्टीना केंद्राथानी मानून केव्हाही केंद्रभूत स्वरूपात नसलेला समाज केवळ भक्तिच्या रूपाने एकमेकाशी जोडला जातो . म्हणूनच भारताच्या किंवा महाराष्ट्राच्या प्रत्येक गावातील भूमीवर समाजमान्य विकासासाठी मंदिराचे अस्तित्व आवश्यकच असते . या मंदिराच्याच अधारे लोक एकत्र येतात आणि यातूनच मानवी जीवनाची उन्नतीची विकासाकडे चालणारी प्रकीया सुरू होते . लोकांनी एकत्र येऊन साजरे करावे असे अनेक सण उत्सव जसे लोक जागरणाचे माध्यम ठरतात . तोच लोकसाहित्याचा प्रकार होणे समाज व्यवस्थेत रूढ होतात . उदा . घटस्थापना, नवरात्र उत्सव, नृत्य, वगनाटय, गण, गवळण, बतावणी, लावणी, वाघ्या-मुर्ली, जागरण, गोंधळ आणि पोतराज अशा विविध घटकांचा यामध्ये समावेश होतो . मंदिराचा अस्तित्वाबरोबरच विकसित होणारे समाजमन उलगडत गेले . कराड शहरातील मंदिराचा अभ्यास हा विषय या अर्थाने अत्यंत महत्वाचा ठरला . ज्यातून असे दिसून आले की अनेक सत्ता आल्या आणि गेल्या परंतु मंदिरे, ईश्वर, ईश्वरावरील भक्ति या गोष्टीमध्ये स्थिरता मात्र कायम टिकून राहिली . केवळ मंदिर, देव, देवता, पुजारी व भक्त म्हणजेच मंदिर अशी संकल्पना नसून एखादे मंदिर का अस्तित्वात आले . अनेक रूढी, परंपरा का व कशा अस्तित्वात आल्या . विविध कालखंडात मंदिराच्या रचना बदलत गेल्या परंतु भक्तिभावना एकाच जागी राहिली . आज या सर्वांचा अभ्यास होणे हे भविष्याच्या दृष्टीने आणि आपले अस्तित्व टिकवण्याच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे . “कराड शहरातील मंदिराचा अभ्यास हा विषय या अर्थाने अत्यंत महत्वाचा ठरला . आणि त्यातून मंदिराच्या अस्तित्वाबरोबर विकसित होणारे समाजमन उलगडत गेले . अनेक सत्ता आल्या आणि गेल्या परंतु मंदिराची स्थिरता कायम राहिली . आज या सदरचा संशोधन प्रबंध हा एक नमुना अभ्यास म्हणता येईल कारण संपूर्ण भारतात मंदिरा बाबतची कमी अधिक प्रमाणात हीच धारणा आपल्यास आठवून येण्याची शक्यता आहे . आज

ही मंदिरे आपले अस्तित्व टिकवून आहेत . त्यांचा पर्यटनाच्या दृष्टिने विकास केला गेला . अशा मंदिरांना अनेकांनी भेटी दिल्या . आपल्या संस्कृती परंपरा जाणून घेतल्या तर आज जे कार्य मयदित सुरू आहे ते अधिक व्यापक-अधिक अवाका असणारे होवून संस्कृती संवर्धनाच्या दृष्टिने ठोस पाऊल ठरेल .